

POMOGÁTS BÉLA

MAGYAR KULTURÁLIS RÉGIÓK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Valamikor az európai élet szerveződésében nem az államoknak, hanem a régióknak volt vezető szerepe. Hiszen akkor olyan jellegű egységesülő nemzeti kultúrák nem is léteztek, amelyek a polgári fejlődés keretében kialakultak a 18. és 19. században. Franciaország például maga is több régiónak, és ennek megfelelően több nyelvnek a területe volt. Igaz, ezek a nyelvek (a középkori francia, az occitán, a katalán) a neolatin nyelvcsaládhoz tartoztak, és csak a Bretagne-ban beszélt breton nyelv tartozott más nyelvcsaládhoz. Mindezeket a nyelvi régiókat a francia királyság államrendszere fogta össze. A középkorban Németország is több államra és több kulturális régióra volt bontható, minthogy egészen más volt például az északi protestáns Poroszország és más a déli katolikus Bajorország kultúrája. Olaszország pedig egészen az olasz egyesítésig ugyancsak több különálló régiót ismert: Lombardia, Toscana, a Pápai Állam, a Nápolyi Királyság rendszere és kultúrája, sőt a nyelve is erősen eltért egymástól, olyannyira, hogy egy észak-olasz nem értett meg egy dél-olaszt.

A kultúrának az az egységesítő és egységesített modellje, amelyet mi ismerünk, amelynek keretében gondolkoznak a közép-európai népek – például a románok is – csak a 19. században jött létre. Addig senki sem ütközött meg azon, hogy a különböző tájegységek kulturális arculata eltér egymástól. A 19. században egy nagyon határozottan és időnként erőszakos eszközökkel végbement kulturális egységesítő törekvés jellemezte Közép-Európa életét. Ekkor jöttek létre azok a nemzeti kultúrák, amelyek egy meghatározott nemzeti nyelven, meghatározott politikai keretben, meghatározott értékrendben, sőt meghatározott mentalitásban éltek egymás mellett, vagy esetenként éppen küzdöttek meg egymással. Tehát a kulturális centralizációnak a folyamata az emberiség története során nagyon sokáig – évszázadokig vagy évezredekig – ismeretlen volt, és csak a 18. század közepén-végén történt meg a váltás, amikor is a kulturális centralizáció nagy léptekkel haladt előre, és az a fajta közös kultúra, amit mi nemzeti kultúráként veszünk tudomásul – a magyar irodalom vagy a magyar kultúra történetében is –, kialakult.

Vajon ezek a keretek mennyire tekinthetők örök érvényűeknek? Nem állunk-e épp egy olyan fejlődés, olyan helyzet előtt, amikor ez a kulturális centralizáció leépülőben van, és a központi kulturális intézményrendszer s az átfogó keret helyett megint egy regionális intézményrendszer és sok-sok regionális keret jön létre? Ha ez bekövetkezik – márpedig épp az európai integrációnak ilyen következménye van –, akkor valóban el kell álmélnünk azon, hogy a kulturális centralizáció, a nemzeti kultúrának

az a fogalma, amihez hozzászoktunk, az emberiség életében csak néhány évszázadot jelent: a 18. századtól a 21. század közepéig-végéig. Előtte is más volt és utána is más lesz a helyzet. Ez egyébként nekünk, magyaroknak kedvező lehet.

A következő jelenség, amit érdemes megfontolni: a közép-európai kulturális mozaik. Közép-Európa kulturális képe, a kulturális régiók helyzete nagyon nagy mértékben eltér mind a nyugati (német, francia, angol, olasz, spanyol és így tovább), mind a keleti (orosz, ukrán, keleti szláv) modelltől. Közép-Európában legalább húsz-huszonöt nép él egymás mellett, sokszor egymással elvegyülten. Nem lehet a térképre pontosan felrajzolni sem a nyelvhatárokat, sem a kultúrák határait. Közép-Európa tulajdonképpen „mozaik-jelenség”. Ennek a mozaiktérképnek volt nagyra hivatott történelmi műhelye az Osztrák–Magyar Monarchia, amely nagyra volt hivatva ugyan a maga kulturális és nemzeti-népi sokszínűségében, ám a monarchia szerkezete teljesen elavult volt. Az a félfudális szerkezet, amit a monarchia az osztrák császári hatalom keretében kialakított, idejétmúlt volt; másfelől az elavult szerkezet nem volt képes kiállni az első világháború megpróbáltatásait. Egyébiránt ha a monarchiát sikerült volna modernizálni, amire nagyon sokan törekedtek, minden másképp alakulhatott volna.

A legkomolyabb szerepük ebben a modernizációs törekvésben az uralkodó család tagjainak volt. Már Rudolf trónörökösnek is volt ilyen irányú kísérlete. Ez számunkra kedvező lett volna, mert ő nekünk, magyaroknak központi szerepet akart adni a monarchia modernizálásában, részben személyi rokonszenve következtében, részben pedig azért, mert a történelmi magyar területet körülvevő birodalmi területek és országok között elhelyezkedő Magyar Királyságnak centrális helyzete volt, s így alkalmas lett volna arra, hogy egy nagy közép-európai monarchia központi állama legyen. Később Ferenc Ferdinánd próbálkozott meg a monarchia modernizálásával, ő viszont már magyarellenes éllel, hiszen tudjuk, hogy terveket szövögetett saját kabinetjében Magyarország felosztására. Ezeket a Ferenc Ferdinánd által képviselt modernizációs terveket a trónörökös ellen elkövetett merénylet és az első világháború kitörése akadályozta meg. A háború a magyar történelem nagy tragédiája volt. Egy felívelő történelmi korszak hirtelen megtorpant, épp akkor, amikor Magyarország a monarchián belül egyre inkább túlsúlyba jutott, és nagyon sok remény fogalmazódott meg ezzel összefüggésben Jókaitól a Nyugat körül gyülekező írókig, például Ignotusig, Krúdyig, Kosztolányiig, miszerint a monarchián belül a magyarság előbb-utóbb (legalábbis politikailag) túlsúlyba kerül, és Budapest át fogja venni azt a központi irányító szerepet, amit addig Bécs töltött be. Csakhogy miközben a magyar igazgatásnak és a magyar államtestnek ez a szerepe ilyen mértékben fokozatosan növekedett a monarchián belül, éppen egy olyan politikus, a trónörökös legyilkolása miatt

léptünk be a háborúba, aki a leginkább gyűlölt bennünket, aki eleve meg akarta gátolni ennek a természetes folyamatnak az érvényesülését. Nos, ez kétségkívül a történelem egy groteszk tragédiája volt.

A monarchia a maga mozaik-voltában eleve egy „kis Európát” jelentett, ahol a régióknak volt elsőrendű szerepük, hiszen maga az Osztrák Császárság is régiókból épült fel: a német tartományok, Csehország, Galícia, Szlovénia, Bukovina, Dalmácia hagyományos történelmi-kulturális régiókat jelentettek. Ilyen módon a monarchia szinte előképe lehetne annak a regionális folyamatnak, amely az Európai Unióban most a szemünk láttára kezd megindulni. Nagyon nagy csele a történelemnek, hogy azt a laboratóriumot, amely a monarchia keretei közt létrejött és aminek lehetett volna egy, a történelem jövődő folyamatait előkészítő, elősegítő, sőt kipróbáló jelentősége, az első világháború leállította, és ezzel nem csak a magyar államiságra mért súlyos csapást, hanem a közép-európai integráció folyamatára is.

A harmadik nagy kérdés: voltak-e a magyar kultúrában hagyományos történelmi régiók? Természetesen voltak. Egyik ilyen történelmi régió a Dunántúl, a másik pedig Erdély, ennek a két régiónak volt elsőrendűen magyar nemzeti jelentősége. Az Alföld köztes régiónak számított, hiszen az alföldi városok és kulturális központok többnyire Erdélyhez húztak. Debrecen kultúrája nagyon közel állt az erdélyi kultúra értékelveihez és eszményeihez. Ugyanez mondható el a Kárpátaljának nevezett terület történelmi és kulturális kötődéseiről is, hiszen Munkács vagy Huszt hagyományosan az erdélyi fejedelemség keretei közé tartozott. A délvidéki kulturális központok pedig részben ugyancsak erdélyi, részben dunántúli hatások alatt fejlődtek a török hatalom kiűzése után. Olyan kulturális központok, mint Szabadka, amely köztudottan Kosztolányi városa volt, lehetett volna akár a Partiumban, akár a Dunántúlon, hiszen a maga kulturális sokféleségében kettős hatás keretében élt és fejlődött.

A két nagy kulturális tér, Dunántúl és Erdély mellett természetesen voltak a magyar kultúrának más régiói is. Elsősorban a Felvidékre és bizonyos mértékig a Délvidékre, Bácskára, Bánátra gondolok. Ezek a kulturális régiók azonban nem voltak egyértelműen és határozottan magyarok. A Dunántúl egyértelműen és határozottan magyar jellegű volt. Erdély is, annak ellenére, hogy már a 19. századra a románság valamelyes számbeli többséget szerzett Erdély lakosai között. Ugyanakkor a Felvidék hármasság karaktert hordott: magyar, német és szlovák karaktert. Ebben az egységben hagyományosan és hosszú időn keresztül a német karakter kapott uralkodó szerepet, minthogy olyan kulturális központok, mint Pozsony és Kassa egészen a 19. század közepéig német jellegű városok voltak, és csak a dualista korszakban, a kiegyezés után indult meg egy erőteljes magyarosodás, ami az első világháborúig Kassát már magyar többségű várossá tette, Pozsonyt pedig olyan várossá, ahol három

nemzetiség, három közösség élt: negyven valahány százalékkal a magyarok voltak az első helyen, harmincnolc százalékkal a németek a második helyen, a szlovákok akkori részesedése a népességet és a kulturális erőt tekintve nem érte el a tíz százalékot. Aztán minden megváltozott: ma Pozsonyban a magyarság létszáma öt-hat százalék körül mozog, a németek meg teljesen eltűntek. Mint jól tudjuk, a Kárpát-medence etnikai és kulturális képe (térképe) a mögöttünk lévő évszázadban igen radikálisan átalakult.

Érdekes lehet, hogy ezek a tisztán magyar jellegű kulturális régiók, mint Erdély és Dunántúl, egy sajátos európai „dualizmust” testesítettek meg. Ha megfigyeljük a nagy európai kultúrák és birodalmak történetét, hagyományvilágát és mentalitását, szinte mindenütt ki lehet mutatni egy dualista szerkezetet. Európában többnyire egy észak-déli dualizmus érvényesült. Németországban például az északi, a Hanza-városok és Poroszország kulturális karaktere egészen más volt, mint a déli tartományoké, nevezetesen Bajorországé. Bajorország erősen katolikus hatásokat mutató, a maga művészeti-építészeti képében olasz hatásokat követő kulturális tájegység; az északi tartományok viszont többnyire protestánsok és építészeti kultúrájukban is az északi típusú építészet nyomait viselik magukon. Egészen más egy müncheni barokk, mint egy hamburgi gótikus templom. Ugyanez volt a helyzet Franciaországban, ahol az észak-francia és a dél-francia kultúra, a párizsi és a normandiai kultúrtáj teljesen más történelmi hagyományokat őrzött, mint Provence kultúrája. Még inkább ez volt a helyzet Olaszországban, ahol Lombardia kultúrája nagyon erősen a szomszédos európai kultúrákhoz, így a franciához és a némethez állt közel, a dél-olasz kultúra viszont inkább a spanyolhoz, sőt, bizonyos vonásaiban az észak-afrikaihoz.

Megtalálható volt ez a dualizmus a nagy európai kultúrák világában belül, és ugyanez a kettősség volt, van jelen a magyar kultúra történetében is, csakhogy nem észak-dél, hanem kelet-nyugat tagoltságban. A nyugati magyar kultúra mindig a Dunántúlt, a keleti pedig Erdélyt jelentette. Mi volt ennek a magyar kulturális dualizmusnak az értelme? Ha keressük a megkülönböztető jegyeket a keleti és a nyugati magyar kultúra között, akkor elsőnek az emberek mindig arra szoktak gondolni, hogy ennek hátterében a vallási hagyomány állt, mivel kelet inkább protestáns, nyugat inkább katolikus. Ez nem egészen így van, hiszen a Dunántúlon is vannak nagyon erős protestáns központok, elég csak Pápára vagy a somogyi református kisvárosokra hivatkozni; amint Erdélyben is vannak nagyon erős katolikus központok: Székelyföldön Csík megye jellegzetesen katolikus világot jelent.

Tehát nem annyira a vallási megoszlás állt ennek a kettős osztatásának a hátterében, hanem sokkal inkább a történelem. Mégpedig az a körülmény, hogy a nyugati magyar kultúra nyitott volt, a keleti viszont zárt. Nyugat-Magyarország minden nyugatról érkezett hatást befogadott, be kellett fogadnia. A dunántúli

kultúrát rendre érték Mátyás korában az olasz, később a német-osztrák, sőt francia hatások, ennek következtében egy befogadó kulturális régió jött létre. Erdélynek viszont mindig védekeznie kellett, hiszen mindig veszélyeztetve érezte magát a keletről érkező nem európai, nem keresztény kulturális hatásoktól. Korábban a keleti töredéknépek: a kunok, a besenyők, az úzok stb., később a tatárok, leghosszabb ideig a török befolyás ellen kellett védekeznie. Persze az erdélyi magyar kultúra is nyitott volt nyugat felé, rendre befogadta a nyugati hatásokat. Ismertek azok a mélyen ható kapcsolatok, amelyek Erdély kultúráját összekötötték a német kultúrával, sőt, a holland és az angol kultúra mozgalmaival: az erdélyi peregrináció általában német, holland és angol egyetemi központokat keresett fel. A *Cluj Ismeretlen Corvin kódex margójára* című, igen tanulságos írása is beszél erről. Ugyanakkor Erdélynek nagyon zárt védőrendszert kellett kiépítenie kelet és dél felé, hogy a keletről és délről érkező, az erdélyi magyar identitást a maga népi voltában, nyelvében, történelmében, hagyományaiiban veszélyeztető befolyásoktól mentesülni tudjon. Ezzel szemben Dunántúlnak nem kellett a nyugati befolyásokat kiszűrnie.

A nagy és természetes európai kultúrák mindig ilyen dualista szerkezetben alakultak ki. Ami az egyik regionális kultúrájából hiányzott, az a másikban jelen volt. Az egymástól történelmi hagyományörző értelemben megkülönböztethető kultúrájuk együtt adták azt a nemzeti kultúrát és nemzeti karaktert, amely végül is az összegző fejlődés eredménye volt. Így volt ez akár a franciáknál, akár a németeknél, akár az olaszoknál vagy az angoloknál.

A magyar államnak és a magyar kultúrának ezt a természetes fejlődési folyamatát akasztotta meg Trianon. Azzal, hogy bekövetkezett az ország feldarabolása, nem alakulhatott ki az a folyamat, amely a huszadik században Európa más nemzeteinél végbement. Trianon ugyanis a magyar politikai kultúra fejlődését is megakasztotta, azok a politikai és identitásbeli zavarok, amelyeket mostanában mind szomorúbban tapasztalunk, erre a fejlődési rendellenességre is visszavezethetők. Mindez legalább olyan tragédiája volt a huszadik századi magyar fejlődésnek, mint maga az, hogy az országot feldarabolták.

Az orvostudomány tapasztalata szerint, ha egy életfontosságú szerv elvész, egy másik szerv átveszi annak a funkciót. A magyar kultúra félbevágása, kettészakíttósága, amely Trianonnal kezdődött, következképp megindított egy másik folyamatot. Az erdélyi hagyományokat bizonyos mértékig megpróbálta pótolni a tiszántúli magyar kultúra: az erdélyi magyar kultúra hagyományait bizonyos mértékig átvette Debrecen, Sárospatak és számos más alföldi kulturális központ. Ez természetesen nem lehetett olyan sikeres, mint amilyen sikeres lett volna maga a természetes fejlődés. Magyarország, a magyar kultúra két lábón állt, nyugaton és keleten, a Dunántúlon és Erdélyben, és minden más, a Felvidék, Kárpátalja, a Délvidék valahogy elhelyezkedett ennek a kettős osztatú rendszernek a hatáskörzetében. Trianonnak az lett a következménye, hogy a magyar kultúra korábbi egy-, illetve a fejlődés

szükségszerűsége szerint remélhető kétközpontú modellje helyett egy policentrikus modell alakult ki. Hiszen azok az országrészek, amelyeket a trianoni diktátum leválasztott Magyarországról, rá voltak kényszerítve arra, hogy létrehozzák a maguk külön kulturális életét és intézményrendszerét. Így jött létre az erdélyi, a felvidéki, a délvidéki magyar irodalom, a második világháború után pedig a külön kárpátaljai magyar irodalom.

Ezeknek az irodalmaknak a fejlődése kétségtelenül járhatott volna veszélyekkel is, számos törekvéssel lehetett találkozni korábban, amelyek azt szerették volna elérni, hogy ezek a magyar kulturális régiók nagy mértékben vagy akár véglegesen leszakadjanak a magyar kultúra testéről. Bukarest a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években arra törekedett, hogy az erdélyi magyar irodalmat, az erdélyi magyar kultúrát leszakítsa az egyetemes magyar kultúra törzséről, és valamiféle „magyar nyelvű román irodalomként” helyezze el a kulturális térképen. A Román Irodalmi Lexikon a hatvanas években az erdélyi magyar írókat úgy határozta meg, mint magyar nyelvű román írókat; amit a budapesti kulturális politika úgy követett, hogy midőn megjelent a romániai írók novellaantológiája, ebben helyet kapott Molter Károly, Nagy István, Asztalos István, Kovács György, Sütő András, Huszár Sándor és Szabó Gyula, mint „román író”. Hét magyar író is román írónak nevezett ki a budapesti könyvkiadás. Mondanunk sem kell, mekkora szégyen volt az, ha éppen Budapesten „románoznak le” egy erdélyi magyar író.

Az a folyamat, amely létrehozta ezt a kényszerű kulturális decentralizációt, vagyis a magyarországi irodalom mellett az utódállamok magyar irodalmait, nagyon nagy veszélyekkel járt, és ha nem jött volna közbe a nyolcvankilences történelmi változás, valóban oda vezethetett volna, hogy a magyar irodalmon, a magyar kultúrán belül valamiféle policentrikus szerkezet jön létre, és ez úgy helyezze el egymás mellett a különféle országok magyar irodalmait, mint mondjuk a francia és a kanadai francia irodalmat, vagy a német, az osztrák és a svájci német irodalmat, azaz lényeges eltérésekkel, különbségekkel. Nagy szerencse, hogy erre nem került sor; hogy közbejött a rendszerváltozás, és ezzel a magyar kulturális régiók között újabb átrendeződés következhetett be. Aminek a lényege szerint megszületett az a felismerés, hogy a nemzeti kultúra, a nemzeti irodalom valójában szerves egységet képez. Még akkor is, ha az erdélyi, a felvidéki, a délvidéki, a kárpátaljai irodalom a maga intézmény- és feltételrendszerében bizonyos változatosságot mutat és eltér a magyarországi modelltől. Stratégiai feladat, hogy az egységes magyar nemzeti irodalom fogalma mellett létrejöjjön az egységes vagy majdnem egységes intézményrendszer is.

Az európai uniós fejlődés új lehetőséget nyitott a magyar kulturális régiók előtt. Ez abban rejlik, hogy véget ért a nemzetállamok kizárólagosságának a korszaka. Az új fejlődés a (nemzet)állami kizárólagosságra épülő struktúrákat

olyan rendszerrel váltja fel, amelynek vélhetőleg három szintje lesz. A középső szinten helyezkednek el a nemzetállamok és intézményrendszerük. E fölött van egy európai szint: az európai (uniós) intézményrendszer szintje. A nemzetállami struktúrák alatt helyezkednek el a regionális struktúrák, amelyek ugyancsak számos területen vesznek át jogosultságokat és lehetőségeket a nemzetállami rendszertől. Hármasszintű struktúrában lehet tehát gondolkodni: alul a régiók, középen a nemzetállamok, legfelül az európai intézményrendszerek struktúrája. Ez nekünk, magyaroknak azért lehet kedvező, mert ezáltal helyreállhatnak a természetes történelmi régiók, amelyek már 16–17. században kialakultak a Kárpát-medencében, s amelyeket a trianoni határ választott el egymástól, sőt kisebb egységeket a régiókon belül is. Ha ezek a természetes régiók újra helyreállnak, ha például a Partium nem lesz elszakítva a kelet-magyarországi régiótól egy élesen érvényesülő államhatárral, hanem Arad, Nagyvárad és Szatmárnémeti beilleszkezhessen abba a természetes kulturális és gazdasági közösségbe, amelynek szerves része Debrecen, Békéscsaba, Nyíregyháza, sőt Beregszász, akkor a hagyományos és természetes régióknak a helyreállítását igen nagy mértékben megkönnyítheti a magyar nemzetegyesítés ügyét.

Külön gondot és fontos stratégiai feladatot (kötelezettséget) jelent az, hogy az uniós integrációból egyelőre kimaradó régiók, így Kárpátalja és a Vajdaság miként tud csatlakozni az egyetemes magyar kulturális közösséghez, miként lesz képes szerepet vállalni ennek a közösségnek a felépítésében és alakításában. Ennek a történelmi feladatnak csakis az uniós országok magyar politikai és kulturális intézményrendszerének szolidaritásával lehet eleget tenni. A szépirodalomnak – mint a magyar nemzet egyik központi szellemi és politikai intézményrendszerének – épp az lenne a küldetése, hogy a hagyományos regionális struktúrák helyreállításának a szorgalmazásával a nemzet kulturális egységének helyreállítását elősegítse.